

КАМОЛОТНИНГ МУҲИМ СИФАТЛАРИ

Саидакбарова Муқаддас Муҳаммадраҳимовна,
Кўқон ДПИ, PhD

Аннотация: Мақолада Ҳазрат Алишер Навоий шахсияти, туркий тил асосчиси сифатида туркий ривож учун қилган ишлари, давлат арбоби сифатида садоқат ва масъулият билан бошқарувда олиб борган фаолияти, саҳоватпеша муқаввий сифатида ҳайратланарли саҳоват ишлари ҳақида, мутафаккир файласуф сифатида илоҳий ҳақиқатларни ижтимоий жараёнга тадбиқ этиш усуллари, маҳоратли ижодкор сифатида яратган асарлари ҳақидаги маълумотларга яна бир бор назар солинган.

Калит сўзлар: феномен, шахс, арбоб, асосчи, саҳоват, ижодкор, садоқат, файласуф, илоҳиёт, ижтимоий жараён, вақф, мулк, англаш, моҳият

Бисмиллаҳир роҳманир роҳим.
Риштага чекти неча дурру ятим.

Ҳар дур анга жавҳари жондин фузун,
Қиймат аро икки жаҳондин фузун.

“Шараф ва улуғлик осмонининг офтоби, илм ва ирфон аҳли йўлбошчиси, ҳақиқат ва эътиқод аҳли қибласи, Раҳмоннинг раҳмат оятлари тажассуми”¹ ҳазрат Низомиддин Мир Алишер Навоий тасаввлудининг 583 йиллигини нишонлаш муносабати билан ўтказилаётган илмий-адабий кечада сиз азизлар билан кўришиб турганимдан бағоят миннатдорман.

Туркий халқлар адабиётида ўзининг бетакрор маҳорати, илмий-бадиий мероси билан ном қозонган ижодкор адиблар кўп. Икки тамаддунни бошидан ўтказган Шарқ мутафаккирлари ададини аниқлаш амри маҳол. Аммо бу улкан майдон ичида ҳазрат Алишер Навоий ўзига хослиги, ладуний иқтидори, қомусий маърифат соҳиби эканлиги билан алоҳида ажралиб туради. Бу чексиз оламда шахслар борки, бир ўзи бутун миллат, бутун инсоният учун Буюк Зотдан туҳфа ўлароқ яшаб ўтадилар. Юқоридаги гўзал байтлар муаллифи, мутафаккир олим Мир Алишер Навоий олтмиш йиллик умри давомида бор имкониятларини Ватан ривожига, миллат маънавий тадрижига, давлат равнақи ва адолатли сиёсат учун баҳшида этди.

Алишер Навоий ижодини бутун туркий халқлар мана олти асрдан буён ўрганиб келмоқдалар. Ҳазрат Навоий асарлари тилининг бир оз муракаблиги, ғоялар талқинида ўта нозик шарқона фалсафа билан йўғрилганлиги, шоир ижоди асл моҳиятини англашда илмий пойдевор лозимлиги бугунги кун муаммоларидан биридир. Ва бу ўз навбатида улуғ шоир маънавий-маърифий оламига кириб боришда маълум бир тўсиқ вазифасини ўтайди. Лекин бу омиллар Навоий оламидан узоқлашишга сабаблар ҳам эмас.

Маълум бир объектни жиддий ўрганиш учун аввал у объект шакли, мазмуни билан яқиндан танишиб чиқиш лозим. Шакл ва мазмун албатта моҳиятни ташкил қилади. Шундай экан, Алишер Навоий фалсафасини англаш учун аввало Навоий шахсиятини танишимиз ва бевосита танишиш жараёнида унга бир даражада муҳаббат қўйишимиз лозим. Алишер Навоий биз тасаввурлар оламимизга чизиб олган маҳоратли шоир, ёзувчи

¹ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. 6-8

бўлган халосмиди?

Илмда “феномен”- деган атама мавжуд. Бу сўз юнончада “кузатиладиган ҳар қандай ҳодиса” маъносини англатиб, адабиётшунослик контентида ўзгача, бетакрор иқтидор соҳибларига нисбатан қўлланилади. Ушбу атамани Навоий шахсиятига нисбатан қўлланилганда, унинг изоҳи сифатида бир қатор сифатларни келтиришимиз мумкин, яъни Алишер Навоий ким, деган саволга шу қадар ҳайратланарли жавоблар топамизки, айнан мана шу ҳодиса шоирнинг мураккаб фалсафий оламини тушуниб етишимизда очқич вазифасини ўтайди. Қуйида ушбу саволга жавобларни кўриб чиқамиз.

1. **Алишер Навоий - туркий тил асосчиси.** Шоир ўзининг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида ёзишича “Турк улусининг хуштаъб беклари ва мирзозодалари....кўпи, балки бориси форсийга мойил ва ул била назмга қойил бўлдилар.”² Ўша давр илм тили араб, назм тили форсий бўлган бир вақтда, Алишер Навоий туркий тил вусъати ва ҳаробатини намоён қилиш, ҳамда шу мақсад билан бирга туркийгўй миллат вакиллари шу кунгача арабий ва форсийда битилган бебаҳо асарлардан баҳраманд бўлишлари мақсадида, ҳар икки тилда асар ёза олишлик имкониятига эга бўлиб турган ҳолида, она туркий тилида ижод қилди. Навоийнинг туркий тилда ижод қилши сабабларидан бири эътибордан четда қолган, оддий омма тили деб паст назарда қаралаётган, аксинча имкониятлари машҳур тиллардан кам бўлмаган туркий тилни илм ва адабиёт майдонига олиб кириш бўлган бўлса, яна бири ва муҳими Шарқ мусулмон олами икки Реннесансни яшаб ўтган ҳолида унинг бебаҳо асарлари, қайд этганимиздек, арабий ва форсий тилларда бўлган. Туркийзабон оддий фуқоролар бу каби илму – ирфондан бир маънода бенасиб қолаётган эди. Халқпарвар, миллат ривожини ўз шахсий манфаатларидан устун қўйган Алишер Навоий бутун илмий-маърифий имкониятларини сарф этиб. Туркий тилда бетакрор, бебаҳо, бенуқсон илмий – адабий манбалар яратди. Буни биз мажозий талқинда жадичилик ҳаракатининг илк наъмунаси десак ҳаққлимиз.

2. **Алишер Навоий – давлат арбоби.** Улуғ шоир 35 йилдан ортиқ умрини давлаб бошқарувига сарф этди. Расман 28 ёшида Хусайн Бойқаро хизматга кириб, токи умрининг сўнгигача дўстига садоқат, халққа эҳтиром билан хизмат қилди. Муҳрдор лавозимидаги фаолияти жараёнида давлат ҳужжатларининг деярли барчасига Навоий муҳр урар эди, айна шу муҳр билан ҳар қандай ҳужжат тан олинар эди. Шоирнинг обрўли лавозимда турган ҳолида юксак одоб намунасини намоёни ўлароқ, ҳужжатнинг энг қуйи қисмига муҳр урар эдилар, токи бошқа муҳр урадиган масъуллар Навоий ҳазратларидан юқорида бўлишлигини назарда тутган ҳолда. Тасдиқланадиган ҳужжатларга муҳр уриши лозим бўлган масъул шахслар ичида шоирнинг муҳтарам устози Сайид Хасан Ардашер ҳам бор эди. Алишербекнинг бу каби садоқат ва масъулиятли хизматларига жавобан Хусайн Бойқаро ҳам дўстини ўзгача муҳаббат ва эҳтиром билан сийлаган. 1492 йили чиқарилга шох Фармонида шундай сўзлар қайд этилган эди. “ Ҳар бир киши билсинки, Алишер Навоий менинг ҳузуримда сиз ақлингизга сиқмас даражада қийматлидир ва унга ҳурматда асло нуқсонга йўл қўйманг. Мамлакатнинг ҳар бир фуқоросига амр этаманки, ҳар киши унга ҳурмат кўрсатишга бурчлидир.” Инсоният тарихида бир инсонга ҳурмат кўрсатилиш борасида чиқарилган биринчи Фармон бўлса ажаб эмас.³

⁴Алишер Навоий Хусайн Бойқаро хизматида қуйидаги етти тамойил асосида фаолият юритган:

1. Кўнглидан Султон ҳаёлидан бошқа барча нарсани ихрож қилди, яъни дўсти ва

² Муҳокамат ул луғатайн

³ Қаранг. Юсуф Четиндўғ. Алишер Навоий. тошкент, 2013, Муҳаррир

⁴ Қаранаг. Алишер Навоий. Қомусий луғат. Т, шарқ. 2015. 137-139 б

хукмдорига садоқатдан бошқа нарсага асло йўл қўймади.

2. Хизмат вазифасидан ташқари масалаларга аралашмади: кўриши лозим бўлмаган нарсани кўрмади, эшитиши лозим бўлмаган нарсани эшитмади, бориши лозим бўлмаган жойга бормади, айтиши лозим бўлмаган нарсани айтмади.

3. Хизмати даврида ҳеч қачон ўз манфаатини ўйламади, нимаики қилган бўлса фақат Тангри таоло учун, шоҳ ва халқ мафаати учун қилди.

4. Мамлакатда подшоҳ ўрнатган тартиб-қоидага зид қар қандай ҳаракат ва ҳолатлардан шоҳни огоҳ этди, нима иш юритса шоҳ билан маслаҳатлашиб қилди.

5. Қўлидан келгунча зулм тиғини парчалаб, мазлумлар жароҳатига малқам бўлди.

6. Фаолияти давомида оддий фуқародан тартиб то улуғларгача Навоийга иши тушиб мурожат қилган, мурожаатларни имкон қадар эшитиб, амалий ҳал қилинишида катта ёрдам берган. Аммо ҳаргиз бу хизматлари учун наҳақ ва на бир инъом олмаган.

7. Навоий шохнинг буйруғи ва таклифи билан деҳқончилик билан шуғулланган. Бундан каттагина даромад келган. Келган даромадни уч кўринишда тақсим қилган: катта қисми подшоҳ хазинасига, катта бир қисмини илм аҳли ва оддиқ халқ учун сарфлаган, кичик бир қисмини эса камтарона шахсий ҳаётлари учун сарф этган. “Бу жумладин ўз маошимға сойир авомдин бирининг маоши ўтгунча, иссиқ-совуқ дафъи учун бир турма тўн, дағи мунга муносиб емакка қонёъ бўлдим”⁵

3. **Алишер Навоий – саҳоватпеша.** Ҳазрат Навоий 1476 йили 35 ёшида мавлоно Абдурахмон Жомий муршидлигида расман нақшбандия тариқатига киради (тариқат илмлари ва амаллари бу кунгача ҳам шоир фаолиятининг асосини ташкил қилиб келган). Тариқат йўлидаги солиқ ижодкор ўз асарларда тасаввуф ғояларини талқин қилиш билан бир қаторда, ғояларнинг амалий ифодаси ўлароқ 1481 йили ўзига тегишли деярли барча мулкларни вақф тасарруфига ўтказди, яъни мулк еерларидан келадиган даромадларни давлат ижтимоий-сиёсий жараёнига бутунлай баҳшида этади. Тарихчи Хондамир ўзининг “Макорум ул-ахлоқ” асарида ёзишича, Навоий Хуросон мамлакатада 360 дан ортиқ мадраса, масжид, хонақоҳ, кўприк, работ, шифохона, хаммом ва ҳовузлар қурдирганлар. Маълумотларга қараганда, Алишер Навоий вақф қилган мулк ҳисоби ўша давр пул ҳисобида 5 млн кепак динорни ташкил қилган экан. (1 кепак динор 6 дирҳамга тенг, бир дирҳам 3.12 гр кумушга тенг, 5млн кепак динор 15 млн 600 минг грм кумуш яъни 15 минг 600 кг кумушга тенг. 15 минг 600 кг кумуш нарҳи 147 млн 561минг180 сўмга тенг).

Подшоҳ томонидан Ҳазрат Навоийга сарой ва ҳовли қилиш учун Инжил ариғи ёнида марғана кўшки жайлашган ҳудуддан катта ер туҳфа этилган. Шу ердан ўттиз жериб (ҳозирда бир жериб тахминан ўн сотих, ўттиз жериб тахминан уч гектарга тенг) қисмини девор билан ўраб, сарой қурган, ҳовлисини боғ қилган, бу кўшкка Ҳусайн Бойқаро ҳам ташриф буюриб турган. Бир тарафига мадраса (Ихлосия) қурдирган, мадрасанинг қибла томонига масжид қурдирган. Масжидда намоз фикҳ ва ҳадия илмларида дарс берилган. Қорилар томонидан ҳар куни Муҳаммад саллолоху алайҳи васаллам ҳақларига уч пора Қуръон хатм қилиниб бағишланган. Масжид қаршисида хоноқоҳ (Халосия) барпо этилган. У ерда ҳар куни таом пиширилиб, кунига 1000 дан ортиқ камбағаллар, шу ҳудуд аҳолиси, йўлчи сайёҳлар учун текин тарқатилаган. Рамазон ойларида муҳтожлар учун 2000 га яқин пўстин, чакмон, кўйлак, иштон, бош кийим ва оёқ улашилган. Кўп ҳолларда илм аҳли ва оддий халқ учун рамазон ва бошқа муносабатлар билан алоҳида зиёфатлар уюштирганлар. Шу каби зиёфатлардан бири – мадрасалардан бирининг қуриб

⁵ Алишер Навоий. Вақфия.

битказилиши шарофати билан ўтказилган маросимда 50 та қўй, 9 та от сўйдирган. Маросим сўнгида Ҳазрат Навоий бино қурилиш жараёнида кимгаки бир оз бўлсада оғирлик тушган бўлса, зиён –заҳмат етган бўлса, шулар учун кечирим сўраганлар. Бу эса Ҳазрат навоий томонидан амалга оширилган саҳават ишларининг юздан бири бўлиш билан бирга, инсоний маънавий камолнинг юксак даражасининг амалдаги баёни наъмунаси эди.⁶

4. **Алишер Навоий – қомусий олим, илоҳий насиба соҳиби бўлган ижодкор.** Ҳазрат Навоий феноменига назар солар эканмиз, у ўзидан қолдирган илмий-адабий меросининг хилма – хиллиги билан янада аҳамиятлидир. Алишер Навоий назмда ва насрда асарлар битиш билан бирга, илмий йўналишда ҳам бебаҳо китоблар битган. 9 девон, “Хамса” куллиёти, “Лисон ут-тайр”, “Маҳбуб ул-қулуб”, ирфоний дostonлари, илмий рисолалари ва тарихий асарлари нафақат шарқ мусулмон адабиёти, балки жаҳон тамаддунида ўта қимматга эга манбалардан ҳисобланади. Устози Жомий муршидлигида (бошқа устозлардан ҳам бу борада таълим олган. Саййид Хасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад, Хожа Фазлулоҳ Абуллайс каби устозлар шулар жумласидандир) тариқат йўлида тарбия топар экан, инсоният олдига қуйилган бош масалалар - Олам ва Одам, Ҳаёт ва Мамот, Эзгулик ва Жаҳолат, Бошланиш ва Якун каби фалсафий ғоялар Алишер Навоийнинг ҳам ҳаёт дастури, ҳам ижодининг асосий мавзусига айланди. Барча ижод наъмуналарида анашу қадимий мавзуларни тадқиқ этди, ўзи англаган моҳиятни ўзгага ҳам илинди. Чексиз Олами кабирда шарафланган Олами сағир - инсоннинг яралишидан ва яшашидан мақсуд ўзини англаши ва ўзни англаш орқали Буюк зотни англаши эканлигини таҳлил қилади, ҳаётий мисоллар билан фалсафий мушоҳада этади. Ўткинчи дунёга бўлган муносабатни бир ёқлама ҳал этмайди, ижтимоий жараён илоҳий вуслат учун элтувчи восита, қўмақловчи кўприк эканлигини тан олади ва инсонларни бундан огоҳликка тарғиб этади.

Шамъи бақочун ёруқ айлаб кўзин,
Англабон ул салтанат ичра ўзин.

Фатҳ ўлуб ул мулк ила кишвар анга,
Балки жаҳон мулки мусаххар анга.

Мулк ўзию, тахт ўзию, шох ўзи,
Борча ўзи, борчадан огоҳ ўзи.

Нафсга чун ориф ўлиб мў-бамў,
Фойиз ўлуб “Қод арафа роббаху”⁷

Ҳадсиз борлиқнинг эрка маҳлуқоти бўлган инсон унга тухфа этилган онг воситасида Буюк Зот, Олам, Одам учлигининг ўзаро боғлиқлиқлиги, Ўзидан яна Ўзига қараб ҳаракатланаётган банданинг парвоз вазифасини мувааффақият билан якунланиши, Ўзга қайтиш содир бўлиши учун Одам оламни таниши, оламни таниш аввало ўзини таниши билан бошланиши ва якунланиши, Буюк Зот ҳузурига қайтиш учун инсон бутунича моҳиятга айланиши, маърифатуллоҳ билан қоришиб кетиши, “Ман арафа нафсаҳу, фақод арафа роббаху” (Ким ўзини англаса.Бас. Роббисини англабди) мақомини маҳв этиши лозимлигини шоир ўз асарларида турли усуллар ва бадий воситалар орқали

⁶ Макорум ул ахлоқ. 82 83 бет

⁷ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами.10 жилдлик. 6-жилд. Ҳайрат ул-аброр.Т. Ғофур Ғулом. 83-82 б.

талқин этади. Бу каби ирфоний фалсафий қарашлари билан Алишер Навоий шахсиятининг сирли, кзни қамаштирадиган гўзал. Мутафаккирона жиҳатларини англаб етамиз, бебаҳо меросига асрлар ўтсада қайта-қайта мурожаат қиламиз. Ҳар мурожаат қилганда Навоий илмийбадий мероси янги қирралари билан кўз ўнгимизда намоён бўлаверади, ўзини замонавийлигини тасдиқлайверади.

Буюк шахсиятлар ҳақида сўз юритилганда уларни қайта – қайта тасдиқлаш ўринсиздек туюлади. Уларни Инсоният тамаддуни ҳалигача сиқиб чиқармагани ўзи, уларга мурожаатларнинг тоборо ортиб бораётганининг ўзи кифоядек гўё. Аммо ўлиш ва туғилишдек илоҳий жараён инсоният маънавий олами учун муҳим ва қадрли бўлган ҳодисаларни янгитдан танишга ва танитишга бўлган эҳтиёжни туғдиради. Навоий феномени ўзининг қомусийлиги билан ҳайратга солар экан, бундай таваккур даражаси, куч, қудрат, иштиёқ бир инсонда қандай мужассам бўлиши мумкин деган саволни олдимизга қўяди. Бунга инсоний ақлимиз билан қуйидагича жавоблар топамиз: Ҳазрат Навоий фалсафий мушоҳадаларида оламини яралишига сабаб ишқ деб жавоб берадилар. Ишқ туфайли маҳфий бўлган Зот бу оламини яратди, Ўзини ошкор бўлишини истади, Ўзни ошиқ маҳлуқотларни маъшуқ ўрнида кўриш истади, яратилар оламига ўзидан асар тарқатиб, бу каби гззалликда Ўзни томошо қилиш, Ўзининг мазҳари бўлган маҳлуқотлар оламинишқ у муҳаббатдан маст бўлишини, бу мастлик алалоқибат Ўзига қайтишларига восита бўлишини истади.

Одами хокийни чу субҳи аласт,
Айладилар руҳ майи бирла маст.⁸
(Аласт тонгида одам ҳоқини руҳ майи билан маст қилди)

Тушти жаҳон мулкига ғавғойи ишқ,
Бўлди замон аҳлиға яғмойи ишқ.⁹
(Жаҳон му ишқ ғавғоси тушди, замона ағлиға)

Кимки боши саждада – масжидисен,
Кимки юзи қиблада – маъбудисен.¹⁰

Кимки бу куймак одат эрур,
Дунё-ю уқбода саодат эрур.¹¹

Ишқга таъриф берилганда илоҳий ва мажозий тсифатлари берилади: ишқи илоҳий ва ишқи мажозий. Ишқи илоҳий бу тўғридан тўғри Яратганга бўлган муҳаббат. Ишқи можозий эса инсонлар ўртасидаги муҳаббатдир. Шоир ўзининг “Маҳбуб ул –қулуб” асрида мажозий ишқни учга бўлиб таснифлайди: **ишқи авом** – нафс истагидаги ҳодиса, **ишқи хос** – инсон ва жуфт, инсон ва ота ва она, инсон ва фарзанд, инсон ва устоз, инсон ва жамият ўртасидаги манфаатларга асосланмаган ҳодиса, **ишқи сиддиқ** - инсоннинг Пайғамбар салолоҳу алайҳи ваалламга бўлган ишқ. Ишқи хос ва ишқи сиддиқ илоҳий ишққа элтувчи кўприк сифатида талқин этилади. Инсонда ишқнинг камол топиши, тарбияланиши учун у басира, сарира, маърифат деб номланган босқичама – босқичли англаш жараёнини ўзидан ўтказиши, ҳаққал яқин ҳолини касб этиши лозим. Ҳаққал яқин даржасида маърифатга эга

⁸ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 6-жилд. Ҳайрат ул-аброр. Т. Ғофур Ғулом. 163- б.

⁹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 6-жилд. Ҳайрат ул-аброр. Т. Ғофур Ғулом. 165- б.

¹⁰ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 6-жилд. Ҳайрат ул-аброр. Т. Ғофур Ғулом. 16- б.

¹¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 6-жилд. Ҳайрат ул-аброр. Т. Ғофур Ғулом. 172- б.

бўлиш инсон кўнглининг ишқ билан лиммо –лим тўлишидир Бу каби босқичлардан ўтиш, Ҳаққал яқин даражасига етиш учун эса Олам Одам учун энг муҳим ёрдамчи объект вазифасини ўтайди. Ҳазрат Навоий шахсиятидаги мукамаллик, қомусийликнинг асоси аввало илоҳий танлов бўлса, кейин маърифат босқичларини тўла маҳв қилганлиги, маҳв қилиш эса жамиятга нисбатан муносабатларнинг ўта масъулият билан инсонпарварлик, ватанга муҳаббат ғоялари билан таркибланганлигида, яъни қалбнинг ишқ билан ёнганлигидадир дея хулоса қиламиз. Зеро, Навой ҳазратлари ўзлари таъкидлаганларидек,

Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасин,
Икки жаҳон демаки жон бўлмасин,

Ишқсиз ул танки анинг жони йўқ,
Ҳусни нетсун кишиким, они йўқ.¹²

Адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий. Қомусий луғат. –Т., Шарқ, 2015.
2. Алишер Навоий.Тўла асарлар тўплами.10 жилдлик. 6-жилд. Ҳайрат ул-аброр.-Т., Ғофур Ғулом.
3. Юсуф Четиндўғ. Алишер Навоий.-Т., 2013, Муҳаррир

¹² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами.10 жилдлик. 6-жилд. Ҳайрат ул-аброр.Т. Ғофур Ғулом. 166- б.